

ПИТАННЯ ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

Євроінтеграційні процеси в суспільстві зумовили потребу в реформуванні всіх ланок системи освіти. Дошкільна освіта теж зазнає значних змін, які направлені на якісне оновлення змісту та навчально-виховних технологій. Важливого значення набуває проблема відповідності програмно-методичного забезпечення дошкільних закладів потребам ринку та наукових досягнень. У цьому контексті ретроспективний аналіз програмного забезпечення закладів дошкільної освіти в інші історичні періоди набуває актуальності та своєчасності.

Проблема програмного забезпечення вітчизняних дошкільних закладів в історико-педагогічній науці не була предметом спеціальних досліджень й знайшла висвітлення лише у розвідках вчених присвячених історичному аналізу різних аспектів дошкільної освіти (О. Бондар, Т. Куліш, С. Попиченко, І. Улюкаєва, А. Січкач, Т. Філімонова та ін.).

Мета дослідження полягає в історико-педагогічному аналізі програмного забезпечення дошкільних закладів кін. ХІХ – поч. ХХ ст.

Творцем першої системи дошкільного виховання є Фрідріх Фребель. Педагог на практиці апробував її в **Anstalt für Kleinkinderpflege** (установі для ігор та занять дітей молодшого віку), яку відкрив у Бланкенбузі 1837 р., а в 1840 р. – перейменував у **Kindergarten** (дитячий садок). До цього існували дитячі притулки, літні захистки, однак їх основним завданням був лише догляд за дітьми. Ф. Фребель перший звернув увагу громадськості на важливість організованої педагогічної роботи у період дошкільного дитинства – етапу інтенсивного і ефективного розвитку людини. У праці Дитячий садок педагог писав, що виховання повинно бути «...пасивним, що охороняє, але аж ніяк не наказовим і не насильницьким» [17, с. 43].

Ф. Фребель розглядав гру як засіб навчання і виховання маленьких дітей. Гра і навчання, творчість і пізнання створювали у його системі одне ціле. У книзі **Die Menschenziehung** (Виховання людини) опублікованій 1826 р., він стверджував, що «спонтанна гра дитини розкриває майбутній внутрішній світ людини» і що для дитини «гра ... має серйозне і важливе значення» [1, с. 10]. На той час, це твердження було революційним, тому книга активно обговорювалася по всій Європі. Педагог вперше

систематизував та упорядкував дитячі ігри, визначивши дидактичне завдання кожної із них та обґрунтувавши послідовність їх використання.

Система Ф. Фребеля мала великий вплив на розвиток європейської дошкільної педагогіки. У 60-ті рр. ХІХ ст. його ідеї набули неабиякої популярності у Російській імперії, зокрема на українських землях, через свою спрямованість на суспільне виховання дітей дошкільного віку.

У Російській імперії стали виникати перші дитячі садки за системою Ф. Фребеля, а в 1862 року А. Дараган видала посібник **Руководство к Детским Садам по методу Фридерика Фребеля**, у якому описала зміст та форми роботи цих закладів [4]. Аналіз їх дозволяє стверджувати, що у перших дитячих садках Російській імперії, що працювали за системою Ф. Фребеля, значна увага приділялася рухливим іграм, іграм-заняттям із «дарамми» та ручній праці: ліпка, виробы з паперу, природного матеріалу та ін. Заняття чітко регламентувалися відповідно до всіх вікових груп.

Однак, високо оцінюючи значення ідей, розробок та рекомендацій Ф. Фребеля, багато відомих вітчизняних педагогів критично ставилися до деяких його положень (С. Гессен, К. Ушинський, А. Симонович, Н. Лубенець, С. Русова та ін.). Критиці підлягала «сувора регламентація занять» у фребелівському дитячому садку, чітка систематизація та механічна організація ігор, що призвела до «штучності та зайвого дидактизму», відсутність дитячої творчості та самодіяльності [3, с. 300]. Фребелівських дитячих садків впродовж 1860-1870-ті рр. у царській Росії було небагато, а до кінця ХІХ ст. відмічався поступовий відхід від фребелізму, як «невдалого перенесення німецької педагогіки на російський ґрунт» [16, с. 80].

Відома послідовниця системи Ф. Фребеля А. Симонович у створеному нею дитячому садку у Петербурзі (1866) відмовилася від точного наслідування методики німецького педагога, від використання «дарів» та форм роботи з ними, створивши свою систему змістового забезпечення дитячого садка. Основи організації роботи закладу і планування занять А. Симонович описала у двотомному посібнику **Практические заметки об индивидуальном и общественном воспитании маленьких детей** (1874). Характерна для А. Симонович організація роботи дитячого садка і планування занять відображені у таблиці, взятої із її книги (Таблиця 3).

Зміст занять у дитячому садку (за системою Ф.Фребеля) [2, с. 5].

№№	1-й клас (діти 6-8 років)	2-й клас (діти 4-6 років)	3-й клас (діти 3-4 років)
11.	Бесіди про релігію, розповіді із Священної історії	Розповіді із Священної історії	
22.	Гімнастичні вправи й ігри	Гімнастичні ігри	Гімнастичні ігри
33.	Заняття в саду	Заняття в саду	Заняття в саду
44.	Ігри в м'яч	Ігри в м'яч	Ігри в м'яч
55.	Заняття з 5 і 6-м дарами	Продовження 3, 4-го і початок 5 і 6-го дарів	Перші чотири дари
66.	Дошечки (продовження трикутників)	Дошечки (трикутники)	Квадратики
77.	Дерев'яні прутики	Плетіння із дерев'яних прутиків	
88.	Палички (рахунок)	Палички	Палички
99.	Літні роботи з глини		
110.	Роботи з гороху	Роботи з гороху	
111.	Ткацтво із паперової тасьми	Ткацтво із паперової тасьми	Ткацтво із паперової тасьми
112.	Згинання (геометричні пояснення)	Згинання із паперу	
113.	Плетіння із паперу		
114.	Вирізання	Початок вирізання	
115.	Виколовання	Початок виколовання	
116.	Малювання	Малювання	Прості лінії
117.	Бесіди про ботаніку	Бесіди про ботаніку	
18.	Бесіди про природну історію	Бесіди про природну історію	
119.	Бесіди про географію (прогулянки у поле, опис саду та ін.)		
220.	Читання	Виколовання, малювання букв	
221.	Письмо	Азбука	
222.	Рахунок(математичний ящикок, палички, кубики та ін.)	Рахунок на паличках і кубиках	

Таблиця 2

Щоденний розподіл занять (за системою Ф.Фребеля)[2, с. 6]

Розподіл годин	1-й клас	2-й клас	3-й клас
9.00 – 9.15	Збір дітей	Збір дітей	Збір дітей
9.15 – 9.30	Малювання	Кубики	М'яч (1 дар)
9.30 – 10	Заняття 5 і 6-го дарів	Заняття в саду	Палички
10.00 – 10.30	Заняття в саду	Бесіда з природознавства	Заняття всаду
10.30 – 11.00	Читання і письмо	Гімнастичні ігри	Плетіння
11.00 – 11.30	Гімнастичні вправи	Палички чи робота з горіха	Прогулянки і бесіди в саду
Діти обідають			
13.15 – 13.30	Збір дітей	Збір дітей	Збір дітей
13.30 – 14.00	Плетіння чи ткацтво	Лучини	Кубики
14.00 – 14.30	Ігри на рахунок з платочками	Гімнастичні ігри	Ігри в м'ячик
14.30 – 15.00	Гімнастичні ігри чи ігри в м'ячик	Виколовання	Малювання
15.00 – 15.30	Ліпка	Дошечки Гімнастичні ігри	
15.30 – 16.00	Бесіди про природознавства	Ігри в м'яч	

Розподіл занять у дитячому садку для дітей 5, 6 і 7 років¹
(за системою А. Симонович)

Дні тижня	1.00 – 11.30	11.30 – 12.15	2.15 – 13.00	13.00 – 13.30	13.30 – 14.15	4.15 – 15.00
Понеділок	Родинознавство, співи, погода та ін.	Палички чи півкільця, складання фігур із кольорових чотирикутників чи трикутників	Рухливі ігри зі співами чи гімнастика на ходу	Сніданок і вільний час	Малювання фарбами з природи чи симетричних предметів	Рухливі ігри і забави
Вівторок		Виколовання чи будівництво з кубиків, трикутних призм та ін.			Бесіди про життя дітей, тварин чи сільське життя та ін.	
Середа		Вирізання фігур із паперу			Наклеювання на кольоровий папір різнокольорових фігур	
Четвер		Плетіння або робота із горіху чи лучини			Малювання олівцем чи грифелем	
П'ятниця		Глина			Розгляд картин для наочного навчання, які доступні дітям	
Субота		Будівництво будинку			Малювання фарбами чи олівцем	

¹ Для дітей 3–4 років неможливий навіть приблизний розподіл

У молодшій групі (діти 3–4 років) А. Симонович відмовилася від рекомендованого Ф. Фребелем чіткого розкладу. На заняттях із дітьми цього віку садівниці використовували ігри з ляльками, малювання, ліплення, будівельний матеріал та ін. Для старших дітей педагог розширила форми роботи, доповнивши їх прогулянками та екскурсіями на природі, бесідами про природу, а також роботою в саду.

А. Симонович вперше ввела до програми навчання дітей старшого віку заняття з родинознавства, метою яких вбачала в ознайомленні дітей із рідним краєм [2, с. 8].

На українських землях спробу створити дитячий садок з використанням фребелівських занять та ігор було здійснено сестрами Марією і Софією Ліндфорс (згодом Софія Русова) у Києві 1971 року. Про цей період у своїх «Спогадах» С. Русована писала дуже мало: у педагогіці «я шукала чогось мистецького, творчого, ухиляючись від усілякої традиційності, формалізму; все чого я вчила, я викладала на свій лад, переводячи на практиці великі думки філософів, педагогів... Я ненавиділа рутину, формальну дисципліну» [13, с. 25]. Із спогадів можна припустити, що цей педагогічний досвід зумовив потребу ґрунтовного переосмислення сестрами ідей Ф. Фребеля та їх впровадження в умовах національних традицій виховання й навчання дітей.

Згодом, у праці Дошкільне виховання (1918) С. Русова високо оцінила фребелівську систему навчання дошкільників, як таку, що «повинна викликати всю природну самодіяльність дитини, задовольнити інстинктивний її нахил до роботи й покласти початкові основи до наукової освіти дитини» [14, с. 59]. Водночас педагог звинуватила земляків-послідовників Ф. Фребеля, які «приймали його науку, мов якийсь катехізис, ... зовсім не розуміли її глибокого змісту, а виконували лише техніку його принципових вказівок» [14, с. 61]. Такий педантизм призвів до того, що дитячий садок став «якоюсь казармою, де діти всі вимуштрувалися на один спільний зразок» [14, с. 61].

Отже, високо оцінюючи внесок Ф. Фребеля, С. Русова закликала до розумного використання фребелівської системи в українських дитячих садках, без зайвого «формалізму» та «систематизації», зберігши «головні принципи активності і самовиявлення дитини» та враховуючи засади «національного ґрунту» [14, с. 61].

Кінець XIX ст. у Європі ознаменувався розвитком дитячої психології та фізіології, що безумовно мало вплив на педагогічну думку. Це зумовило наступний виток критики системи Ф. Фребеля та потребу у творенні дитячого садка, який би «відповідав дитячому віку» [5, с. 15].

Такої мети дотримувалося і Н. Лубенець,

яка очолювала Київське товариство народних дитячих садків (засноване 1907 р.), була головним редактором журналу Дошкольное воспитание (1911–1917 рр.) та лектором Фребелівського педагогічного інституту.

Працюючи над розробкою теорії та методики виховання в дитячих садках України, до зарубіжного досвіду суспільного дошкільного виховання Н. Лубенець підходила виважено й розсудливо, засуджувала сліпе копіювання та наголошувала на важливості врахування національних особливостей.

На базі Київського товариства народних дитячих садків українськими педагогами (Н. Лубенець, Т. Лубенець, К. Маєвська, М. Петерсен) було розроблено програмно-змістове забезпечення дошкільного виховання з урахуванням досягнень тогочасних наук: дитячої психології, анатомії, фізіології. Так, у 1907 році вийшла друком праця Народный детский сад, у якій містився План бесед предметних уроков и занятый в народном детском саду. Цей план був першою, зафіксованою у друкованому виданні програмою дитячого садка, складений за місяцями і поділений за видами діяльності [8].

У 1908 році Товариством було затверджено Інструкцію для народных детских садов, в якому обґрунтовувалося мету, завдання, порядок відкриття дитячого садка, вимоги до освітнього рівня педагогічного персоналу, ведення ділової документації та ін. Відповідно до документа основними видами занять та діяльності у дитячому садку були: унаочненні бесіди та розповіді, ігри зі співом та гімнастикою, малювання, ліплення, ручна праця відповідно віку, перші елементи читання, письма та рахунку [9, с. 40–42].

Згодом, Київським товариством народних дитячих садків було розроблено Примерную программу занятий в детском саду [9]. Н. Лубенець вважала не обов'язковим дотриманням запропонованих занять для всіх дитячих садків, тому й назвала її орієнтовною.

Програма розділялася на вікові групи: молодша, середня та старша. Для кожної групи було запропоновано заняття з коротким змістом відомостей, які необхідно було засвоїти. Н. Лубенець писала: «Такий детальний і точний розподіл матеріалу для занять з дітьми значно полегшить працю виховательок, звільнивши їх від повсякденної турботи про те, що робити з дітьми і чим їх зацікавити. Особливо ж подібний план необхідний для недосвідченої виховательки, яка ще досить мало знайома зі справою дитячого садка» [9, с. 72–73].

Відповідно до програми у молодшій групі передбачалися такі форми роботи з дітьми: малювання олівцем; ліплення; вирізання із

паперу простих форм, вільно і по шаблону; ігри з будівельним матеріалом; викладання мозаїки; заняття з піском, довільно і за заданою темою; вишивання кольоровими нитками по картону; плетіння із кольорового паперу; нанизування кілець із соломи, паперу та намистин.

Для середньої групи програма занять була дуже схожою, з поступовим ускладненням завдань з різних форм роботи.

Для старшої групи програмою передбачалися заняття з читання, письма, рахунку, а також вирізання, склеювання, плетіння, вишивання та ін.

Для всіх вікових груп у програмі передбачалися заняття з ознайомлення із навколишнім середовищем та природою, щоденним прогулянкам та екскурсіям, а також рухливим іграм та співу [9, с. 72–73].

Питання програмно-змістового забезпечення дошкільного виховання були актуальними на поч. ХХ ст. Про це свідчить аналіз публікацій журналу Дошкольное воспитание за 1911–1915 рр. Так, впродовж 1911–1912 рр. у дев'яти номерах журналу публікувався План занятый в детском саду М. Петерсена – педагога, розробника програмно-змістового забезпечення дошкільного виховання.

На відміну від програм, підготовлених Київським товариством народних дитячих садків, у яких зміст навчально-виховної роботи розподілявся за видами діяльності, місяцями та віковими групами, у Плане занятый в детском саду (1911–1912) М. Петерсен кожен тиждень місяця мав свою тему:

Перший тиждень. Про форму і колір.

Другий тиждень. Про життя рослин.

Третій тиждень. Про життя людей.

На кожний день тижня (окрім суботи) рекомендувалося 5–6 видів діяльності, у суботу – три.

На заняттях рекомендувалося використовувати монтессорівський матеріал. Навчання грамоти пропонувалося проводити звукобуквеним способом. Тривалість занять близько 2–3 год. з наступним орієнтовним розподілом: перевірка чистоти рук, обличчя, волосся та ін. – 10 хв.; молитва – 10 хв.; співи – 15 хв.; ручна праця – 30–50 хв.; гімнастика – 10 хв.; бесіди або читання – 20 хв.; сніданок – 10 хв.; ігри з співами – 20 хв. Інший час – вільні ігри з іграшками на дворі чи кімнаті [10, с. 32].

На початку ХХ ст. у європейських країнах особливої популярності набувають педагогічних ідей Марії Монтессорі, прихильниці вільного виховання. У 1910 році вийшла відома книга італійки *Education in the Children's Houses* (Освіта в дитячих будинках), а згодом 1912 року перевидана з назвою *The Montessori Method*

(Метод Монтессорі).

Основа методу Монтессорі – створення спланованого та структурованого розвиваючого середовища, яке б відповідало дитячим потребам, здібностям та інтересам. Тут діти вільно задовольняли свої пізнавальні інтереси, розвивали свої природні задатки, індивідуальність і самостійність, освоювали людську культуру. Результатом використання методу було те, що діти розвивалися природним чином, мали високу мотивацію, відчуття порядку і оволодівали базовими навичками в багатьох випадках раніше, ніж при традиційній системі освіти [12, с. 25].

Послідовницею та прихильницею ідей Монтессорі на українських землях була К. Маєвська, викладачка Фребелівського інституту, авторка низки статей з проблем дошкільного виховання. Впродовж 1912-1913 рр. у журналі Дошкольное воспитание друкувалася Програма занять в детському саду К. Маєвської. Пояснюючи значення і місце програми, авторка зазначала, що цінність програми є «не в обсязі матеріалу, а в тому, наскільки тривалою є зацікавленість дітей тим чи іншим окремим пунктом і наскільки заняття сприяють розвитку самостійності дітей» [6, с. 280]. К. Маєвська була переконана, що важливим є не скільки постійна передача дітям нових відомостей, як осмислення уже набутих

У запропонованій авторкою програмі часто рекомендувалися елементи монтессорівського методу: розпізнавання із закритими очима на дотик, на звук, «сеанси тиші» та ін.

Рекомендації для вихователя відповідали принципам вільного виховання: вихователь повинен підібрати матеріал для занять та ігор, слідкувати за порядком, при потребі допомогти дитині чи групі, в якій вона зайнята. Основний задум – розвиток самодіяльності дітей. Для вихователя-початківця значно легше, зазначала К. Маєвська, керувати роботою цілої групи, ніж підтримувати загальний порядок, лише відзиваючись на прохання дітей. Під час занять вихователь теж мав якнайменше втручатися у роботу дітей, щоб вони вчилися самостійно знаходити вихід із труднощів, вчилися володіти способами самовираження, особливо під час ручної праці [6, с. 281].

Отже, із середини XIX століття тривав пошук ефективних способів організації, методів та змісту навчання і виховання дошкільників. Актуальною була і проблема програмного забезпечення дошкільних закладів як у європейській педагогічній теорії й практиці так у вітчизняній. Кожна система, теорія, методика суспільного дошкільного виховання мала власний підхід до планування організації та

змісту дошкільної освіти з вираженою гуманістичною тенденцією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Braun, S. J., & Edwards E. P. *History and theory of early childhood education*. California: Wadsworth Publishing Company (1972).
2. Воспитательная работа в дошкольных учреждениях России (XIX – первая половина XX веков) : Учеб. пособие по курсу «История образования и пед. мысли» / Л. Н. Литвин ; Мурм. гуманитар. ин-т. - 2-е изд., доп. - Мурманск : Мурм. гуманитар. ин-т, 2003. - 120
3. Гессен С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / Отв. Ред. и сост. П. В. Алексеев. - М. : «Школа-Пресс», 1995 - 448 с. , 103-109.
4. Дараган А. Руководство к детским садам по методике Фредерика Фребеля / А. Дараган. СПб., 1862. 152 с.
5. Каптерев П.Ф. Исторический очерк учреждений для воспитания детей дошкольного возраста. / Русская школа. 1896. - № 4. - С. 14-28
6. Маевская К. В. Программа занятий в детском саду / К. В. Маевская // Дошкольное воспитание. - 1912. - № 5. - С. 280-283.
7. Нариси історії українського шкільництва (1905-1933) : навч. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської. - К. : Заповіт, 1996. - 304 с.
8. Народный детский сад (С приложением отчета о деятельности детского сада, приюта и школы нянь за 1906 год) // Киевское общ-во нар. дет. садов. - К. : Тип. Кушнарев и Ко, 1907. - 113 с.
9. Отчет о деятельности Киевского общества народных детских садов за 1908 год. - К. : Тип. Кушнарев и Ко, 1909. - 83 с.
10. Петерсен М. План занятий в детском саду // Дошкольное воспитание 1912, №1. - С. 32
11. Попиченко С. С. Развитие теории и практики дошкольного воспитания в Украине (кін. XIX – початок XX ст.): Монографія. - К. : Наук. світ, 2001. - 255 с.
12. The Montessori method : the origins of an educational innovation, including an abridged and annotated edition of Maria Montessori's *The Montessori method* / Maria Montessori; edited by Gerald Lee Gutek. - Rowman & Little field Publishers. - 2004. - 306 s.
13. Русова С. Мої спомини / Софія Русова - К. Україна-Віта, 1996. - 208 с.
14. Русова С. Вибрані педагогічні твори . - К.: Освіта, 1996. - 304 с.
15. Січка А. Софія Русова і Ксенія Маєвська про формування моральних цінностей у дітей дошкільного віку: ідеї діяльнісного підходу /

- Алла Січкарь // Дошк. виховання. – 2012. – № 12. – С. 11–12.
16. Сыркина О. Е. Фребелізм в русской дореволюционной журналистике // Советская педагогика. – 1940. – № 8. – С. 71–82.
 17. Фребель Ф. Детский сад /пер. с нем. Н. Н. Соколова. – М. : Изд. К. И. Тихоморова, 1913. – 581 с.
- REFERENCES TRANSLATED AND
TRANSLITERATED**
1. Braun, S. J., & Edwards E. P. History and theory of early childhood education. California: Wadsworth Publishing Company (1972).
 2. Vospytatel'naya rabota v doshkol'nykh uchrezhdeniyakh Rossyy (XIX – pervaya polovina XX vekov) : Ucheb. posobie po kursu «Ystoriya obrazovaniya u ped. mysly» / L. N. Lytvyn ; Murm. humanitar. yn-t. - 2-e yzd., dop. - Murmansk : Murm. humanitar. yn-t, 2003. – 120
 3. Hessen S. Y. Osnovy pedahohyky. Vvedeniye v pryklatsuyu fylosofiyyu / Otv. Red., y sost. P. V. Alekseev. – M. : «Shkola-Press», 1995 – 448 s. , 103-109.
 4. Darahan A. Rukovodstvo k det-skym sadam po metodyke Frederyka Frebelya / A. Darahan. SPb., 1862. 152 s.
 5. Kapterev P. F. Ystorycheskyy ocherk uchrezhdeniy dlya vospytaniya detey doshkol'noho vozrasta. / Russkaya shkola. 1896. – № 4. – S. 14-28
 6. Maevskaya K. V. Prohramma zanyatyy v det-skoy sadu / K. V. Maevskaya // Doshkol'noye vospytaniye. – 1912. – № 5. – S. 280–283.
 7. Narisy istoriyi ukrayins'koho shkil'nytstva (1905–1933) : navch. posib. / za red. O. V. Sukhomlyns'koyi. – K. : Zapovit, 1996. – 304 s.
 8. Narodnyy det-skyy sad (S prylozheniyem otcheta o deyatel'nosti det-skoho sada, pryuta y shkol'nyan' za 1906 hod) // Kyevskoe obshch-vo nar. det. sadov. – K. : Typ. Kushnarev y Ko, 1907. – 113 s.
 9. Otchet o deyatel'nosti Kyevskoho obshchestva narodnykh det-skykh sadov za 1908 hod. – K. : Typ. Kushnarev y Ko, 1909. – 83 s.
 10. Petersen M. Plan zanyatyy v det-skoy sadu // Doshkol'noye vospytaniye 1912, №1. – S. 32
 11. Popychenko S. S. Rozvytok teorii i praktyky doshkil'noho vykhovannya v Ukrayini (kin. KhKh – pochatok KhKh st.): Monohrafiya. – K. : Nauk. svit, 2001. – 255 s.
 12. The Montessori method : the origins of an educational innovation, including an abridged and annotated edition of Maria Montessori's The Montessori method / Maria Montessori; edited by Gerald Lee Gutek. – Rowman & Little field Publishers. – 2004. – 306 s.
 13. Rusova S. Moyi spomyny / Sofiya Rusova – K. Ukrayina-Vita, 1996. – 208 s.
 14. Rusova S. Vybrani pedahohichni tvory. – K.: Osvita, 1996. – 304 s.
 15. Sichkar A. Sofiya Rusova i Kseniya Mayevs'ka pro formuvannya moral'nykh tsinnostey u ditey doshkil'noho viku: ideyi diyal'nisnoho pidkrodu / Alla Sichkar // Doshk. vykhovannya. – 2012. – № 12. – S. 11–12.
 16. Сыркина О. Е. Фребелизм в русской дореволюционной журналистике // Советская педагогика. – 1940. – № 8. – С. 71–82.
 17. Frebel' F. Det-skyy sad /per. s nem. N. N. Sokolova. – M. : Yzd. K. Y. Tykhomorova, 1913. – 581 s.